

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2019.52.072>

УДК 330.82:336.77.01

JEL: B 12, B 15, N 130

Лопух К.В., кандидат економічних наук,
доцент кафедри економічної теорії
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4143-0309>
e-mail: lopukh@kneu.edu.ua

ТЕОРІЯ КРЕДИТУ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ М. БУНГЕ: ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТ

Стаття присвячена аналізу наукової та практичної діяльності М. Бунге у сфері кредитних відносин. «Теорія кредиту» (1852) – одна з перших фундаментальних наукових робіт М. Бунге, де він розкриває суть кредиту, основні його ознаки, економічне призначення кредиту. Він трактує кредит як спосіб обміну, де предметом обміну виступає цінність товару чи послуги, що буде сплачена у майбутньому. Передавання цінності ґрунтується на довірі, що в майбутньому буде отримано винагороду. Довіра у кредитних відносинах розглядається з точки зору моралі і економічних гарантій.

У 1868 р. за ініціативою М. Бунге було створене Київське міське товариство взаємного кредиту, головою якого він залишався до 1871 р. Товариство стало однією з найбільш ефективних кредитних установ у Києві і проіснувало до 1918 р. Основою розвитку ринкових відносин Бунге вважав приватний кредит. Ця асоціація мала вирішити проблему відсутності дешевого фінансування дрібного бізнесу. Також широкого застосування набув іпотечний кредит під міську нерухомість.

У статті на основі аналізу статуту Київського товариства взаємного кредиту зроблено висновки про особливості діяльності, умови кредитування і розвиток економічних операцій товариства. Крім того, приділено увагу ролі товариства у реформуванні окремих положень статуту. Київське товариство взаємного кредиту одним з перших в Російській імперії почало використовувати інститут уповноважених замість загальних зборів у вирішенні поточних проблем.

Ключові слова: теорія кредиту, Київське товариство взаємного кредиту, М. Бунге, пореформений період (1861), комерційний кредит, приватний банк.

Lopukh K.

THEORY OF CREDIT IN M. BUNGE'S SCIENTIFIC HERITAGE: A PRACTICAL ASPECT

The article analyzes scientific and practical activities of M. Bunge in the sphere of credit relations. «Theory of Credit» (1852) – one of the first fundamental scientific works of M. Bunge, where he reveals the essence of the loan, its main features and the economic purpose. Credit is a way of exchange where the value of a good or service that will be paid in the future is the object of exchange. The transfer of value is based on the confidence that a reward will be received in the future. Credit is viewed in terms of morality and economic guarantees.

In 1868, M. Bunge founded Kyiv Mutual Credit Association and was its chairman until 1871. The Association became one of the most efficient credit institutions in Kyiv and existed until 1918. Private credit was considered by M. Bunge as basis of the development of market economy. The association had to solve the problem of the lack of cheap financing for small businesses. Mortgage loan for urban real estate was used widely.

The article analyzes The Statute of the Kyiv Mutual Credit Association and made conclusions about the peculiar features of activity, loan conditions and development of economic operations of the Association. In addition, special attention was paid to the role of the Association in reforming certain provisions of the Statute for all mutual credit associations in the Russian Empire. The Kyiv Mutual Credit Association was one of the first in the Russian Empire who used the Institution of Authorized Representatives instead of a General Meeting for operational activity and control.

Keywords: credit theory, Kyiv Mutual Credit Association, M. Bunge, post-reform period (1861), commercial credit, private bank.

Постановка проблеми. Здійснення економічних реформ в Україні вимагає їх наукового обґрунтування, щоб, з одного боку, уникнути суперечностей у їх реалізації, а з іншого, – сприяти реальному економічному зростанню. Недостатня наукова обґрунтованість та непродуманість механізму реформування окремих сфер економічної діяльності або господарської системи в цілому

стає причиною нестабільності в суспільстві, зростання недовіри до влади та уповільнення господарського розвитку. Економічна діяльність має бути пояснена з наукової точки зору. Через розуміння сенсу і значення певної діяльності можливо усвідомити її фундаментальні витоки і необхідність. Сучасність неможливо зрозуміти, якщо її вивчати без дослідження минулого і не враховувати можливості змін у майбутньому. Реальність без такого підходу сприймається вузько і однобічно. Видатний український вчений, державний діяч та реформатор XIX ст. М. Бунге з цього приводу писав, що «дійсність, пояснена наукою, має для нас сенс та значення; проте, якщо це пояснення обмежується одним лише тлумаченням сучасності, без відношення до минулого і майбутнього, – тоді мимоволі народжується той короткозорий погляд, який не проникає вдалину, за тісні межі світу навколо нас» [5, с. 273]. М. Бунге наголошував, що наука не має залишатися просто теоретизуванням, але повинна мати практичне застосування. Економічна наука вивчає економічні закони і за допомогою них пояснює економічну реальність. Тому вона дає можливість робити висновки про розвиток сучасності. Саме з такої фундаментальної точки зору вчений розглядав сутність і роль кредиту в економіці. У другій половині XIX ст. для розбудови ринкового середовища необхідні були не тільки політичні реформи, а й кардинальні зміни умов ведення господарської діяльності. Це передбачало використання, перш за все, приватного кредиту у фінансуванні підприємництва і розвиток кредитних відносин в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До 1881 р. – призначення на посаду міністра фінансів Російської імперії – М. Бунге жив і працював у Києві. У цей період він плідно займався науковою і педагогічною діяльністю, що глибоко досліджено такими відомими українськими вченими: В. Базилевичем, Л. Горкіною, Т. Гайдай, С. Злупком, Л. Корнійчук, В. Небрат, Н. Супрун, Ю. Ущаповським, В. Фещенко. Російські дослідники, зокрема І. Блаґіх, М. Рогачевська, акцентують увагу на особистості М. Бунге як вченого-економіста, прогресивного державного діяча та реформатора. Ґрунтовними розвідками внеску М. Бунге у розвиток теорії кредиту, проблем грошей та грошового обігу, становлення приватного банківництва у другій половині XIX ст. є праці вітчизняних науковців В. Небрат, В. Кудлака, І. Новікової. Відомо, що у 1862–1866 рр. М. Бунге очолював Київську контору

Державного банку Російської імперії. У 1868 р. він заснував Київське міське товариство взаємного кредиту. Три роки поспіль, з 1868 по 1871 р. він обіймав посаду керуючого справами товариства, і сприяв розширенню, активному розвитку та формуванню довіри до кредитної установи.

Мета статті полягає у дослідженні взаємозв'язку теоретичних напрацювань М. Бунге у сфері кредиту та реалізації їх на практиці, що проявилось у створенні і функціонуванні Київського товариства взаємного кредиту.

Виклад основного змісту дослідження. В Енциклопедичному словнику Брокгауза та Ефрона видатний український економіст М. Туган-Барановський писав, що «головний здобуток М. Бунге як ученого – розробка теорії кредиту і грошового обігу [12, с. 853]. Дійсно, одними з перших праць, які відкрили ідеї М. Бунге науковій спільноті і показали глибину та прогресивність його думок, стали «Речь о кредите, написанная профессором Лицея князя Безбородко магистром Н.Х. Бунге» (1849) [11] та «Теория кредита» (1852) [2]. Наукова зацікавленість вченого саме питаннями кредиту і грошового обігу, на нашу думку, пояснюється, з одного боку, становленням ринкового господарства після реформи 1861 року, а, з іншого, – прагненням дослідити не лише загальні основи теорії кредиту, а й «відкрити необхідний логічний закон розвитку» кредитних відносин. У передмові до «Теорії кредиту», аналізуючи свою попередню працю «Речь о кредите...», М. Бунге критично зауважує, що «теорія, яка обмежується тільки загальними началами, легко вироджується у суху та абстрактну схоластику, і я намагався [у «Теорії кредиту» – *авт.*] висловити положення науки у живих осяжних формах існуючої системи кредиту» [5, с. 272]. У праці 1852 р. розкривається талант М. Бунге як науковця і дослідника, адже в ній автор, спираючись на методологічні підходи класичної та історичної шкіл, аналізує історію розвитку вчення про кредит, «закони, які лежать в основі функціонування господарських явищ, що виникають через кредит» [5, с. 274], форми кредитних угод та економічне значення кредиту.

Проте важливість цієї праці, на нашу думку, полягає у тому, що глибокий науковий аналіз кредитних відносин остаточно формує розуміння вченим визначальної ролі кредиту для розвитку ринкових відносин у пореформений період. При цьому, праця М. Бунге визначається оригінальністю та революційністю ідей,

що залишаються актуальними для сучасності. Вчений наголошує на тому, що кредит є зовнішньою стороною фундаментальних економічних явищ і процесів. Кредит має бути забезпеченим реальним виробництвом! М. Бунге трактує кредит як спосіб обміну, де предметом обміну виступає *цінність* товару чи послуги, що буде сплачена у майбутньому. І тут найважливішою є довіра. Саме довіра робить можливим сам процес кредитування, і відповідно – отримання винагороди у майбутньому. За Бунге, довіра має двоїтий характер, що, з одного боку, виявляється у економічних параметрах, уречевлених у матеріальних ресурсах виробництва (рухоме і нерухоме майно, праця і капітал), які є гарантом кредиту, а з іншого – представлена моральними цінностями (чесність, пунктуальність, відповідальність перед законом) учасників кредитних відносин.

Аналізуючи роль і вплив кредиту на розвиток ринкової економіки у другій половині XIX ст., М. Бунге наголошує на необхідності розвитку підприємництва. При цьому відмічає, що в умовах динамічного розвитку ринкових відносин майже неможливо за рахунок переважання державного кредиту забезпечити належним чином потребу у фінансових ресурсах для здійснення економічними суб'єктами підприємницької діяльності. У своїй праці «В ожидании железных дорог» (1867) М. Бунге відмічає, що «утворення приватного банку є необхідним у теперішній час <...> Серед комерційних операцій є багато таких, які не зможе здійснити контора державного банку; адже є багато таких операцій, які потребують менш строгих формальностей, торговельної спритності та інших умов, які абсолютно є несумісними з діяльністю державного кредитного закладу» [1, с. 2]. При цьому вчений наголошує на тому, що приватний банк не є конкурентом державному, а покликаний бути посередником між всіма заінтересованими особами. Обґрунтовуючи необхідність створення приватного комерційного банку та вигоди, які отримають комерційні підприємства від його існування, М. Бунге досліджує діяльність Київської контори Державного банку за 27 років її існування. Аналіз статистичних даних за основними операціями, які здійснювала контора, показав значний дефіцит грошових коштів. Наприкінці 1866 р. капітал контори складав всього 12 млн рублів [1, с. 22], що, на думку вченого, було недостатнім в умовах значного попиту на капітал з боку підприємців. Ця ситуація, зокрема, уможливила підвищення відсотків на позики під заставу цінних паперів. Це зму-

шувало вкладників більше заощаджувати і зберігати свої кошти за низькими відсотками у державному банку. М. Бунге акцентує увагу на парадоксальній ситуації, в якій опинилися і позичальники, і кредитори: перші потребують фінансових ресурсів, але не можуть їх взяти через дорожнечу, а другі бояться втратити свої гроші і тримають їх у банку, втрачаючи при цьому значні прибутки. Власне необхідність створення приватних банків була зумовлена самою потребою ринку. Неможливість швидко і дешево взяти кредит для задоволення індивідуальних потреб або розвитку підприємницької діяльності – ключова проблема, яка заважала утвердженню ринкових відносин.

М. Бунге був не лише теоретиком, а й практиком, тому запропонував власний проект приватного комерційного банку, основним призначенням якого мало стати кредитування підприємців і торговців. Він визначив основні умови, на яких такий банк мав функціонувати:

- комерційний (приватний) кредит має забезпечуватися нерухомим майном на основі векселя із закладною – з метою уникнення ризику;
- комерційний (приватний) кредит, що відкривається на основі закладної, має надаватися поточними векселями і тільки надійному позичальнику;
- на векселі залишається один підпис – тільки векседавеця. На думку М. Бунге, це спростить процедуру отримання кредиту, що дозволить збільшити обсяги кредитування та дасть можливість різним суб'єктам економічної діяльності брати кредит (не тільки великим підприємцям, фабрикантам, а й землевласникам, які займаються промисловим або сільськогосподарським виробництвом);
- надання позик під заставу цінних паперів і товарів. Позики під заставу товарів мали значні перспективи, адже із розвитком промислового виробництва в Києві зростали обсяги торгівлі і запасів товарів (цукор, залізо, сіль, скло, спирт, віск та ін.). Проте цей вид позик знаходився у зародку, адже у місті не вистачало товарних складів.

Разом з тим, М. Бунге відмічав, що ураховуючи нерозвиненість фінансової системи та, зокрема, банківської справи, сподіватися на урядовий дозвіл створити приватний банк було марно. Тому вчений намагався знайти вихід і шукав можливість організувати у Києві інституцію, що була б спроможна виконувати функ-

ції, притаманні комерційному приватному банку. З цією метою він дослідив діяльність вже існуючих приватних установ, які займалися кредитними операціями, а саме: 1) міські громадські банки (хоча вони не є суто приватними, оскільки перебувають у розпорядженні міських громад); 2) Ризький біржовий банк; 3) Санкт-петербурзький приватний комерційний банк; 4) Московський купецький банк; 5) товариства взаємного кредиту у Петербурзі та Харкові. Найбільш реалістичним варіантом було створення товариства взаємного кредиту, адже саме воно могло стати прототипом приватного банку у майбутньому. Цій темі М. Бунге присвятив окрему статтю «Об обществе взаимного кредита» (1867).

У пореформений період у Російській імперії активно починає розвиватися банківський сектор – з'явився Державний банк та його контори, почали виникати акціонерні комерційні банки зі своїми відділеннями. Проте вони були нечисленними та не могли вирішити проблему кредитування дрібних і середніх підприємств. «Отримання позик у цих кредитних установах для них було складним процесом. Банки віддавали перевагу солідним клієнтам, намагалися розміщувати свої ресурси у високоприбуткові, з низьким ступенем ризику, операції» [4, с. 66]. Таким чином, створення нового типу кредитної установи було необхідністю, адже розвиток ринкових відносин після реформи 1861 року зумовив появу великої кількості «торговельно-промислових підприємств з невеликим капіталом, незначним його оборотом, які постійно потребували фінансової підтримки» [4, с. 66].

Перше товариство взаємного кредиту з'явилося у Петербурзі у 1864 р. А вже у 1868 р. за ініціативою М. Бунге було створене Київське міське товариство взаємного кредиту, яке за рахунком стало четвертим у Російській імперії (після Петербурга, Харкова та Одеси). М. Бунге перебував на посаді керуючого справами товариства три роки – до 1871 р. Діяльність кредитного товариства визначалася статутом, який було затверджено Указом Олександра II за № 45650 від 26 березня 1868 р. Структура статуту включала такі розділи: 1) Загальні положення; 2) Управління (складалося із Загальних зборів та Ради товариства на чолі з керуючим справами); 3) Набуття і позбавлення членства; 4) Операції; 5) Стягнення; 6) Звітність; 7) Розподіл прибутків та втрат; 8) Створення та ліквідація товариства [3].

У § 1 статуту зазначалося: «Київське міське товариство взаємного кредиту має на меті надавати міським жителям, які пере-

важно займаються торгівлею та іншими промислами, капітали під надійні забезпечення і на короткий термін». Крім того, у статуті були виписані основні положення, які регламентували діяльність товариства взаємного кредиту.

Основний капітал формувався за рахунок внесків його учасників, які складали 10% від розміру позики (§ 3). Позики видавалися тільки членам товариства. Особи, які були членами одного товариства взаємного кредиту, не могли бути в той же час членами іншого такого товариства. Товариство могло починати свою діяльність, якщо кількість його учасників становила не менше 50 осіб (§ 53). Істотна відмінність товариства взаємного кредиту від акціонерного банку полягала у тому, що позичальник одночасно міг бути і вкладником. Адже сума всіх зобов'язань, підписаних членами при вступі до товариства, складала оборотний капітал, що забезпечував операції товариства.

Відповідно до § 40 статуту, Київському міському товариству взаємного кредиту дозволялося здійснювати такі операції:

- приймання вкладів від членів товариства та сторонніх осіб;
- надання позики під заставу цінних паперів і товарів;
- облік 6-ти місячних векселів, що належали членам товариства або були видані ними товариству на себе;
- переоблік векселів Київської контори Державного банку та інших кредитних установ за гарантією товариства та підписом уповноваженого у його справах та двох товаришів.

На початковому етапі діяльності Київського товариства взаємного кредиту його статутом визначалося, що членами товариства можуть стати особи, які володіють промисловими і торговельними закладами. Отримати кредит вони могли під забезпечення нерухомим майном. Крім того, першим протоколом від 28 вересня 1868 р. було дозволено видавати позики під заставу цінних паперів членам товариства у розмірі не менше 100 руб., але не більше 5 тис. руб. Проте вже у протоколі від 5 жовтня 1868 р. зазначене збільшення позики до 10 тис. руб [10]. Це свідчило про швидке зростання капіталу товариства, що дозволяло збільшити обсяги кредитування.

Подальший аналіз діяльності кредитної установи свідчить про її динамічний розвиток, зокрема швидко зростає кількість учасників товариства – представників різних галузей економічної діяльності (зокрема у 1894 р. членами товариства були 1632

особи), а також дещо пом'якшуються умови отримання кредиту. Так, у протоколі Ради товариства від 16–17 червня 1869 р. утверджувалися правила надання позики ремісникам та дрібним торговцям за порукою членів товариства або сторонніх осіб. Ремісник або дрібний торговець, який хотів отримати кредит під соло-вексель, забезпечений надійним поручительством, зобов'язувався записатися у члени товариства. Потім він повинен був внести 1/10 розміру кредиту, але не менше 10 руб. в оборотний капітал товариства та підписати зобов'язання щодо відповідальності за ту суму кредиту, який було отримано. Поручитель мав засвідчити це зобов'язання. Крім того, поручителем робився напис на векселі «у платежі Товариству у термін ручаюсь». Коли поручитель оплачував вексель, то товариство передавало йому цей вексель і право вимагати з векселедавця своєчасну оплату вказаної суми у визначений строк. Таким чином укладалася кредитна угода, яка свідчить про чітко виписані правила, права та зобов'язання всіх сторін, що брали в ній участь. Власне чітке дотримання правових норм і приписів закріпило за Київським товариством взаємного кредиту статус надійної кредитної установи.

Характеризуючи діяльність товариства протягом усього періоду його існування – з 1868 до 1918 р., варто відзначити його активність і динамічність кредитної діяльності, а також значний вплив на розвиток економіки Києва. Засідання ради товариства відбувалося кожного тижня, а за потреби, навіть, і частіше. На кожному такому засіданні приймалося рішення про зарахування до товариства нових членів та надання кредиту. Варто зазначити, що половину членів товариства складали жінки; відповідно вони часто отримували кредит – або як власниці будинків, або за поручительством. Крім того, жінки брали активну участь у Загальних зборах – головному органі управління товариством. Єдиним прошарком суспільства, якому кредит не надався взагалі, були представники духовенства різного віросповідання та їхні родичі. Кредит надався тільки членам товариства під гарантії нерухомого майна, як правило, будинків у Києві, а також під цінні папери, особливо активно видавалися позики під цінні папери залізниць. Так, у § 35 статуту зазначено, що для отримання кредиту під заставу нерухомості мають бути надані такі документи: а) свідоцтво про те, що майно ніде більше не заставлене; б) документи про право власності; в) страховий поліс та г) опис нерухомого майна. Останній засвідчувався підписами власника, трьох членів

товариства та ревізором, які завіряли оцінку майна та правильність оформлення документів.

Київським товариством взаємного кредиту широко практикувався іпотечний кредит під заставу міської нерухомості, що значно сприяло розвитку міського господарства Києва, зокрема завдяки кредитуванню зросли обсяги комерційного будівництва. Всі, хто бажав спорудити нову будівлю, могли оперативнo отримати позику під заставу ділянки і навіть розпочатого будівництва. Потім її можна було продовжувати, поступово розраховуючись. Саме таким чином, зокрема, у Києві архітектором В. Городецьким було зведено відомий «Будинок з химерами».

Відмінною рисою кредитної діяльності Київського товариства було те, що надавалися короткострокові позики (3–4 тис. руб.) під деякі товари (цукор-рафінад, цукор-пісок) як членам товариства, так і стороннім особам, якщо цей товар знаходився у Києві на складі однієї з транспортних контор і був застрахований від вогню (протокол від 17 січня 1870 р.). Також з 1 січня 1871 р. як із членів товариства, так і зі сторонніх осіб, які брали позики у товаристві, стягувалося 9% за користування кредитом. Проте в цьому ж році двічі зменшувався відсоток за кредити: до 8% – з 9 березня 1871 р., до 7,5% – з 1 червня 1871 р. [10]. Характерною особливістю товариства було надання кредитів готівкою, «живими грошима», у той час як більшість банків видавали облігації, що спричиняло додаткові витрати для позичальників.

У той же час, у 1870–1871 рр. за несплату відсотків на недобросовісних боржників накладався штраф у розмірі 2% (одноразово), а згідно протоколу від 4 січня 1870 р. цінні папери, під які були видані кредити, у разі необхідності, могли бути продані для поповнення недоїмки. Якщо позика не була виплачена вчасно, то, відповідно до § 43, нерухоме майно, що було заставою по вексельному кредиту, продавалося публічно при Раді товариства через 2 місяці після триразової публікації у місцевих газетах про оголошення торгів.

Приймання вкладів також було одним із ключових напрямків діяльності товариства. Так, найменший розмір вкладу, що приймався від однієї особи, повинен бути не менше 100 руб. Вклади були короткостроковими – на 1–3 роки, і поверталися у разі представлення особою іменних «депозитних» білетів. Проценти за білетами виплачувалися кожні півроку й у випадку втрати іменного білету, згідно правил, встановлених для контор Держав-

ного банку Російської імперії, видавалися відповідні дублікати білетів. Вклади від членів товариства приймалися на поточний рахунок у розмірі до 100 тис. руб. з нарахуванням відсотків – 4,5%.

У статуті також зазначався розмір доходів, що його отримували Керуючий справами, його товариші (заступники) та ревізори. У § 48 зазначено, що вони отримують 20% з отриманого товариством прибутку після вирахування всіх витрат та збитків. З суми, що залишилася, 1/10 відраховувалась у резервний капітал, а 9/10 йшло на нарахування і сплату дивідендів. При цьому із 20%, відрахованих із прибутку, Керуючий справами отримував 6%, його два заступники – по 4%, старший ревізор – 3%, два молодших ревізори – по 1,5%. Відрахована до резервного капіталу сума використовувалася для покриття втрат. Дивіденди розподілялися між членами товариства не тільки за величиною зробленого вкладу у 10%, а й залежно від суми наданого кожним членом забезпечення. Крім того, отримати дивіденд (але тільки половину) міг той учасник товариства, який перебував у його складі не менше 6 місяців.

На початковому етапі існування Київського міського товариства взаємного кредиту у Загальних зборах для вирішення різних питань брали участь всі члени товариства. Така норма на практиці ускладнювала діяльність товариства. Із збільшенням кількості учасників ці Збори ставали настільки багатолюдними, що складно було не тільки обговорювати істотні питання по суті, а навіть просто підтримувати порядок на зборах. Присутність великої кількості осіб, які не завжди були компетентними в оцінці питань, що належало вирішити, призводила до беззмістовних дебатів і прийняття важливих рішень, покликаних забезпечити ділові інтереси товариства, без належного критичного аналізу. Прийняття правильного рішення на зборах ускладнювалося ще й тим, що і без того тривалі засідання інколи спеціально затягувались на невідзначений термін особами, які прагнули пролобіювати прийняття потрібного їм рішення. Це призводило до того, що освічені, професійні, компетентні члени товариства у таких випадках самоусувалися від участі у зборах.

Це спонукало Київське товариство взаємного кредиту одним з перших в Російській імперії клопотати про заміну правової норми, яка визначала Загальні збори головним органом управління товариством, положенням, що унормовувало таку роль за Зборами Уповноважених. Запровадження цієї норми передбачало,

що при прийнятті рішень Збори Уповноважених представляють інтереси не лише великих капіталістів, а й середніх та малих підприємців. У виборах уповноважених брали участь всі члени товариства. Але важливою зміною було те, що встановлювався розподіл членів товариства на розряди не за датою їх вступу до товариства, а за сумою їхніх 10%-них внесків. Ці розряди (їх запропоновано було три) складалися з осіб, які мали в сукупності капітал, однаковий для кожного розряду і з правом для кожного розряду обирати однакову кількість уповноважених. У такому випадку кожен розряд міг запропонувати своїх представників до Зборів Уповноважених. Таким чином, значно зменшувався ризик участі випадкових осіб у зборах, а якість прийняття рішень покращувалася. Як правило, уповноваженими ставали люди, які своїм економічним станом і соціальним статусом надавали гарантії та захищали ділові та матеріальні інтереси товариства. При цьому збори уповноважених були досить багатолюдні, щоб забезпечити всебічне обговорення питань, але не настільки чисельні, щоб дебати в них могли виходити за рамки справи і прийняти хаотичний характер.

У результаті ці організаційні новації розглянув М. Бунге, вже як міністр фінансів, і запропонував унормувати їх законодавчо. У 1884 р. було затверджено зміни до порядку проведення Загальних зборів у товариствах взаємного кредиту [8].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Наукова спадщина та практична діяльність М. Бунге є вагомим внеском в українську економічну думку, господарську практику та економічну культуру. Діапазон його інтересів та напрямів практичної діяльності вражає своєю масштабністю. Свою наукову діяльність вчений завжди поєднував з практичною, адже вважав, що наука визначає умови і можливості отримання успіху в економічній діяльності.

Підтвердженням викладених і науково обґрунтованих у фундаментальній праці «Теорія кредиту» ідей вченого стало заснування М. Бунге Київського товариства взаємного кредиту, яке успішно функціонувало з 1868 до 1918 року. Діяльність товариства мала важливе значення для розвитку малого підприємництва в торгівлі, окремих галузях промисловості та сільського господарства. Особливу роль товариство відіграло у пожвавленні міського будівництва у Києві. Вигідні умови кредитування та можливість приймання вкладів дозволили залучити значний обсяг грошових

коштів для розвитку операційної діяльності товариства (сумарний річний оборот за всіма видами операцій склав майже 490 млн рублів у 1910 р.), а кількість його учасників постійно зростала.

Крім того, Київське товариство взаємного кредиту намагалося здійснити зміни в управлінні товариством. З метою більш компетентного і ефективного прийняття рішень щодо кредитування та поживавлення здійснюваних операцій товариством було запропоновано замінити правову норму, яка визначала Загальні збори головним органом управління товариства взаємного кредиту, положенням, що унормовувало таку роль за Зборами Уповноважених.

Погляди М. Бунге щодо ролі кредиту у розвитку економіки, зокрема, його акцентування на довірі як основі кредитних відносин, виявляються сьогодні надзвичайно актуальними. Проблема довіри до фінансово-кредитних інституцій актуалізується у зв'язку з ускладненням процесів банківського кредитування та виникненням негативних трендів на цьому ринку. Пошук наукових ідей та практичних рішень, що дозволяють вирішувати суперечності розвитку банківництва і сприяти перетворенню банків на дієвих агентів економічного розвитку, спонукає до подальшого історико-економічного дослідження успішних практик кредитування та наукової спадщини українських вчених, що сформували свого часу теоретичне підґрунтя для ефективних економічних рішень.

1. Бунге Н. В ожидании железных дорог. Киев: Унив. тип., 1867. 39 с. URL: <https://dlib.rsl.ru/viewer/01003568941#?page=2&view=list>.
2. Бунге Н. Теория кредита. Киев: Унив. тип., 1852. 312 с. URL: <http://books.e-heritage.ru/book/10079379>.
3. Высочайше утвержденный устав Киевского Городского Общества Взаимного Кредита. № 45650. 26 марта 1868 / Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. Том XLIII. Отделение первое. 1868. От № 45356-46062. Санкт-Петербург, 1873.
4. Грузицкий Ю.Л. Общества взаимного кредита в Российской империи (история появления и этапы развития). *Финансы и кредит*. 2002. № 13(103). С. 66–72.
5. М. Бунге. Сучасний дискурс. Київ: Знання, 2005. 697 с.

6. Небрат В.В. Вклад М.Х. Бунге у розвиток теорії грошей, кредиту та кредитно-грошового обігу. *Історія народного господарства та економічної думки*. 2005. Вип. 37–38. С. 253–264.
7. Небрат В.В. Українська фінансова думка другої половини ХІХ – початку ХХ століть. Київ: Ін-т екон. та прогноз., 2007. 224 с.
8. Об изменении порядка образования Общих Собраний в Обществах взаимного кредита. № 2025. 14 февраля 1884 / Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3-е. Том IV. 1884. От №1934–2642 с дополнениями. Санкт-Петербург. 1887.
9. Переписка с Министерством финансов об изменении устава общества. 1895 / Державний архів м. Києва. Ф. 143. Оп. 3. Спр. 554.
10. Протоколы заседаний совета за 9 июня 1868 г. – 23 декабря 1874 г. / Державний архів м. Києва. Ф. 143. Оп. 3. Спр. 554.
11. Троицина К. Н.Х. Бунге / Лицей князя Безбородко. Санкт-Петербург: тип. Акад. наук, 1859. С. 93–95.
12. Туган-Барановский М.И. Россия. Экономическая наука. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Санкт-Петербург, 1899. Т. XXVIII. С. 851–854.
13. Фінансова думка України. Т. 2. Київ: Кондор, 2010. 584 с.

References

1. Bunge, N. (1867). Waiting for railways. Kiev. Univ. tip. Retrieved from <https://dlib.rsl.ru/viewer/01003568941#?page=2&view=list> [in Russian].
2. Bunge, N. (1852). Theory of Credit. Kiev. Univ. tip. Retrieved from <http://books.e-heritage.ru/book/10079379> [in Russian].
3. The Statute of the Kiev Mutual Credit Association. 1868. March 26. No. 45650. (1873). / The Complete collection of Laws of the Russian Empire. Code 2. Vol. XLIII. From No. 45356-46062. St. Petersburg [in Russian].
4. Gruzitsky, Yu.L. (2002). Mutual Credit Associations in the Russian Empire (Emergence History and Development Stages). *Financy i kredit – Finance and Credit*, 13(103), 66-72 [in Russian].
5. M. Bunge. Contemporary discourse (2005). Kyiv: Znannia [in Ukrainian].
6. Nebrat, V.V. (2005). M. Bunge's contribution to the development of the theory of money, credit and monetary circulation. *Istoriya narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy – History of national economy and economic thought of Ukraine*, 37-38, 253-264 [in Ukrainian].

7. Nebrat, V.V. (2007). Ukrainian Financial Thought of the second half of the 19th – beginning of the 20th centuries. Kyiv. Inst. ekon. ta prognos. [in Ukrainian].
8. On changing the order of formation of General Meetings in Mutual Credit Associations. 1884. February 14. No. 2025. (1887). / The Complete collection of Laws of the Russian Empire. Code 3. Vol. IV. 1884. From No. 1934–2642 with appendixes. St. Petersburg [in Russian].
9. Correspondence with the Ministry of Finance on changing the Statute of the Association. (1895). State Archive of Kyiv. F. 143. Ser. 3. Spr. 554 [in Russian].
10. Protocols of Board Meetings for June 9, 1868 – December 23, 1874. State Archive of Kyiv. F. 143. Ser. 3. Spr. 554 [in Russian].
11. Troizyna, K. (1859). N.Kh. Bunge. In Lyceum of Duke Bezborodko. (pp. 93-95). St. Petersburg: Tip. Akad. nauk [in Russian].
12. Tugan-Baranovsky, M.I. (1899). Russia. Economic science. In Encyclopedic Dictionary of Brockhaus and Efron. St. Petersburg. Vol. XLIII, 851-854 [in Russian].
13. Financial thought of Ukraine. (2010). Vol. 2. Kyiv: Kondor [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 16 жовтня 2019 р.